به نام خدا

ریاضی عمومی ۱
پاییز ۹۵-۹۴

دانشکده علوم ریاضی
دانشگاه صنعتی شریف

فصل سوم-قاعده زنجیره‌ای

۱ قاعده زنجیره‌ای

قاعده زنجیره‌ای در واقع بیان مشتق‌پذیری و محاسبه مشتقِ ترکیب دو تابع مشتق‌پذیر است.

قضیه ۱. فرض کنید $f : S \to \mathbb{R}$ و $g : T \to \mathbb{R}$ دو تابع، a نقطه‌ای درونی از S و $f(a)$ نقطه‌ای درونی از T باشد. اگر f در نقطه a و g در نقطه $f(a)$ مشتق‌پذیر باشد، آنگاه $g \circ f$ در نقطه a مشتق‌پذیر است و

$$(g \circ f)'(a) = g'\left(f(a)\right) f'(a).$$

برای اثبات قاعده زنجیره‌ای از گزاره زیر استفاده می‌کنیم که در آخر بخش ۱ فصل ۳ کتاب آمده است. اثبات آن را اینجا بررسی نمی‌کنیم؛ به منظور دیدن اثبات آن می‌توانید به کتاب مراجعه کنید.

گزاره ۲. فرض کنید تابع $f : S \to \mathbb{R}$ داده شده باشد و a نقطه‌ای درونی از S باشد. در این صورت، f در نقطه a مشتق‌پذیر است، اگر و فقط اگر عددی حقیقی مانند m و تابعی مانند ρ وجود داشته باشد که روی بازه‌ای محذوف حول ۰ تعریف شده است و

$$\lim_{h\to 0} \rho(h) = 0,\ f(a+h) - (f(a) + mh) = h\rho(h).$$

در این صورت، عدد حقیقی m همان $f'(a)$ است.

فعالیت ۱ (اثبات قضیه قاعده زنجیره‌ای)**.**

الف) می‌دانیم که دامنه تعریف $g \circ f$ مجموعه $S' = \{x \in S : f(x) \in T\}$ است. نشان دهید که a نقطه‌ای درونی از S' است.

ب) از گزاره ۲ می‌دانیم که تابع ρ روی بازه‌ای محذوف حول ۰ یافت می‌شود که

$$f(a+h) - f(a) - f'(a)h = h\rho(h).$$

همچنین تابع σ روی بازه‌ای محذوف حول ۰ یافت می‌شود که

$$g(b+k) - g(b) - g'(b)k = k\sigma(k),$$

که در آن $b = f(a)$. قرار دهید $k = f(a+h) - f(a)$ و قضیه را نتیجه بگیرید.

۲ نمادگذاری لایب‌نیتس

اگر تابع $f : S \to \mathbb{R}$ را به صورت $y = f(x)$ بنویسیم، آنگاه می‌توان مشتق را به صورت آهنگ تغییرات لحظه‌ای y نسبت به متغیر x در نقطه a نوشت. در واقع از تعریف داریم

$$f'(x_\circ) = \lim_{x\to a} \frac{f(x) - f(a)}{x - a} = \lim_{x\to a} \frac{\Delta y}{\Delta x}.$$

با توجه به تعریف، مشتق f در نقطه a را می‌توان با $\frac{dy}{dx}(a)$ نیز نمایش داد. به عبارت دیگر آهنگ تغییرات لحظه‌ای y نسبت به x به اندازه مقدار مشتق است و می‌توان نوشت:

$$dy = f' \cdot dx.$$

حال اگر $y = f(x)$ و $z = g(y)$ در نظر بگیریم، آنگاه قاعده زنجیره‌ای در این نمادگذاری جدید به صورت زیر نوشته می‌شود:

$$\frac{dz}{dx}(a) = \frac{dz}{dy}\left(f(a)\right) \cdot \frac{dy}{dx}(a)$$

که به اختصار چنین نوشته می‌شود:

$$\frac{dz}{dx} = \frac{dz}{dy} \cdot \frac{dy}{dx}.$$

با این نمادگذاری جدید معمولا می‌توان حل مسائل را راحت‌تر نوشت. در ادامه مثالی را بررسی می‌کنیم.

فعالیت ۲. ظرفی قیفی شکل به ارتفاع ۲۰ و شعاع قاعده ۱۰ سانتی‌متر طوری قرار گرفته که رأس آن در پایین است و محور قیف در راستای قائم قرار دارد (شکل ۱). فرض کنید آب با سرعت ۲ سانتی‌متر مکعب بر ثانیه در این ظرف ریخته شود. آهنگ افزایش ارتفاع آب را وقتی ارتفاع آب ۶ سانتی‌متر است بدست آورید.

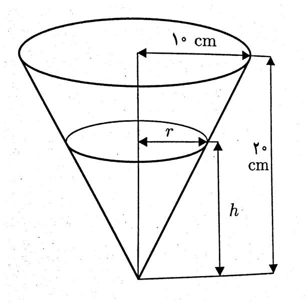

شکل ۱

۳ مشتق تابع وارون

قضیه ۳. فرض کنید I یک بازه و $f:I\to\mathbb{R}$ تابعی باشد که در نقاط درونی I مشتق‌پذیر است و مشتق آن همه‌جا مثبت یا همه‌جا منفی است. در این صورت، تابع وارون f، یعنی f^{-1}، نیز در همه نقاط درونی دامنه تعریفش مشتق‌پذیر است و به ازای هر نقطه درونی از دامنه f^{-1} مانند b که $b=f(a)$،

$$(f^{-1})'(b)=\frac{1}{f'(a)}.$$

توجه. اگر مشتق‌پذیری f^{-1} را می‌دانستیم با مشتق گرفتن از $f^{-1}\circ f(x)=x$ طبق قاعده زنجیره‌ای، قضیه اثبات شده بود. آنچه که در قضیه مهم است اثبات مشتق‌پذیر بودن f^{-1} است. در حین اثبات، فرمول مشتق نیز بدست می‌آید.

فعالیت ۳.

الف) با استفاده از قضیه مقدار میانگین، نشان دهید که اگر مشتق همه جا مثبت (منفی) باشد، تابع صعودی اکید (نزولی اکید) است.

ب) تعریف مشتق f^{-1} را برای نقطه درونی b از دامنه تعریف f^{-1} بنویسید و مقدار آن را بدست آورید.

$$\lim_{h\to 0}\frac{f^{-1}(b+h)-f^{-1}(b)}{h}=?$$

راهنمایی: از آنجا که b نقطه درونی دامنه تابع وارون است، پس a که $b=f(a)$ نیز نقطه درونی دامنه تعریف f است. پس برای h به اندازه کافی کوچک و مثبت، k ای مثبت یافت می‌شود که $b+h=f(a+k)$.

فعالیت ۴.

الف) برای هر عدد گویا مانند p، تابع $f:(0,+\infty)\to\mathbb{R}$ را با ضابطه $f(x)=x^p$ در نظر بگیرید. نشان دهید $f'(x)=px^{p-1}$.

ب) مشتق توابع وارون مثلثاتی، $\sin^{-1}$، $\cos^{-1}$ و $\tan^{-1}$ را محاسبه کنید.